

PUSKÁS BERNADETT

ADALÉKOK A MUNKÁCSI EGYHÁZMEGYE 19. SZÁZADI TEMPLOMÉPÍTÉSZETÉHEZ

| TARTALOM: 1. Fatemplomok; 2. Kőtemplomépítkezések.

1. Fatemplomok

Tradicionalizmus. – A 19. században, folytatva a 18. század építészeti gyakorlatát a nagyarányú kőtemplomépítkezések mellett a történelmi munkácsi egyházmegye egyes vidékein továbbra is, kisebb számban ugyan, még épültek fatemplomok. Ez az építésmód elsősorban a Lengyelországgal, Galíciával határos hegyvidéki-erdős területeken maradt fenn, ahol az anyagi körülmények és a tradícióörzés révén az erős helyi faépítészeti hagyomány és a szomszédos galíciai gyakorlat meghatározó maradt. Ezt az időszakot sajátos, szinte historizálónak mondható hagyománykövetés jellemzi.

A Felvidéken az ekkor épült templomok nagy része a legarchaikusabb templomformát, a poligonális szentélyű, egy hosszanti hajóval épült, nyugati toronnyal kiegészített, közös sátoertetővel fedett *háztemplom*-típust követi (*Inóc*, 1836; *Kriva*, 1826; *Priszlop*, 1863 k.; *Smugóc*, 1894).¹

A hucul templomforma megjelenése. – Kárpátalján – a hagyományos hosszanti alaprajzú, három négyzetes tér összefűzéséből alkotott templomok mellett (többek közt *Bukóc*, 1808)² – a hágó túloldalán jellemző ún. hucul templomépítéssel sajátos templomtípusa, a *keresztalap-*

¹ Vö. КОВАЧОВИЧОВА-ПУШКАРЬОВА, Б. – ПУШКАР, І., *Дерева́ні церкви східного обряду на Словаччині*. Науковий Збірник Музею української культури в Свиднику – 5. *Annales Musei culturae ukrainiensis*, Svidnik 1971, 150, 220, 308. A szentélymegoldások között számos újkori változat fordul elő: rombusz felével (Éralja), szögletesített félkörívvel (Sárosgörbény), hatszög felével (trapézformával) záródó (Alsókómárok).

² МАКУШЕНКО, П., *Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII-начала XX века)*, Москва 1976, 63.

rajzú templom jelent meg. *Kőrösmezőn* 1824-ben épült ebbe a típusba tartozó, kiegyensúlyozott belső arányokat követő fatemplom, mely a négyzetes maghoz csatlakozó kisebb, közel négyzetes szakaszokból épült össze.³ A hucul-típusú templomok többségéhez hasonlóan az épület nyugat-keleti tengelye hosszabb a keresztszárak tengelyénél. A munkácsi egyházmegye egyik legsajátosabb posztbizánci fatemploma e templomtípus szokásos formai megoldásainak megfelelően került kialakításra: a hajó felett nyolcszög-alaprajzú, lanternás sátoztetővel lezárt kupoladob emelkedik, a keresztszárakat pedig teknőboltozat fedi nyeregtetővel. Az egyenlőszárú keresztalaprész szerint épült *mezőháti* fatemplomot (1780) a 19. század első évtizedében szállították át a Kárpátok túloldaláról.⁴

2. Kőtemplomépítkezések

Korszerűsítés. – A történelmi munkácsi egyházmegye területén a 18. században megindult kőtemplomépítkezés a 19. század folyamán még nagyobb lendületet vett. A modernizáció jegyében a korábbi fatemplomokat sorra téglá- és kőtemplomok váltották fel. A 18. század végén kiadott, a kőtemplomépítést előíró Királyi Helytartó Tanács rendelete (1797) nyomán,⁵ először a II. József által felállított szatmári és kassai külhelynökségek területén, az Alföldön, Szatmárban, Szabolcsban, a Felvidéken, elsősorban Zemplénben és a szomszédos megyékben egy egész sor görög katolikus templom épült. Kárpátalján ez a folyamat a 19. század közepén zajlott le, *Popovics Vazul* (1837-1864) munkácsi püspök propagálására-előírására.⁶ Püspöksége idején a munkácsi egyházmegyében a külhelynökségek leszámításával maradt területen mindössze 30 kőtemplom állt, halála után 234-re nőtt számuk.⁷

³ Pl. a szentély és előtér szélességét a hajó keresztmetszetének fele adta, az oldalszakaszok szélességét a szentély átlója; a legnagyobb szakasz magassága megegyezik a templom abszolút hosszával stb. Ld. МОГИТИЧ, І., „Громадські споруди”, in Гошко, Ю. (szerk.), *Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження*, Київ 1987, 183-186.

⁴ МОГИТИЧ, *op. cit.*, 184.

⁵ ГАДЖЕГА, В., „Додатки к исторії Русинів и руських церковей в Мараморше”, in *Науковий Збірник Т-ва Просвіта*, І. Ужгород 1922, 221.

⁶ ПЕКАР, А., *Нариси історії церкви Закарпаття*. Т. II. *Внутрішня історія*. Записки ЧСВВ. Серія II. Секція І., Рим-Львів 1997, 422.

⁷ КРАЛИЦКІЙ, А., „Память пок. епископа В. Поповича”, in Сабовъ, Е. (szerk.), *Христоматія*, Унгарь 1893, 93-94.

Az új építkezések száma – különösen a 19. század első felében – feltűnően nagy a többi egyház új templomaihoz képest.⁸ Ebben feltehetően az is jelentősen közrejátszott, hogy a görög katolikus egyház emancipálódásának és megerősödésének folyamatában az egyházközségek anyagi helyzetének konszolidálódása erre az időszakra teremtette meg annak lehetőségét, hogy más felekezetekhez hasonlóan szilárd anyagból épült templomhoz jussanak. Hogy a folyamat mennyire lassan zajlott le, igazolja az a tény is, hogy a már korábban, a 18. század végén épült templomok többségében is csak most került sor a berendezés elkészítésére, az ikonosztácion felállítására. A Felvidéken 1800 és 1846 között több, közel 40 községben épült kőtemplom.⁹ Így Zemplénben ebben az időszakban építették többek közt a *vásárhelyi* (1800), a *dámóci* (1816), a *kömlóskai* (1820) templomot. A máramarosi vikariátus területén többek közt 1800-ban *Hosszúmezőn*, 1801-ben *Máramarosszigeten* épült görög katolikus templom.¹⁰

A helyi metabizánci építészeti hagyomány nyomai. – A 19. század során épült késő barokk, klasszicizáló templomok hosszú sorában csupán néhány épület esetében mutathatók ki a korábbi *keleti tradícióra* utaló vonások. Az 1800 és 1807 között épült késő barokk *nyírgyulaji* templom hajójának második boltszakasza az elsőnél kissé szélesebb, kereszthajó-jellegű, rajta hármaskereszttel lezárt huszártorony jelenik meg, ami az egykor itt épült templomok közvetítésével fennmaradt egykori hagyományok, a hajóból kinyúló *klíroszok* építésének gyakorlatára utal.¹¹ Hasonló jelleggel – csupán rizalitként kiülő kereszthajóval épült a 18-19. század fordulóján a késő barokk *nyírkarászi* templom.¹² Az egykori *hodászi* késő barokk templom (19. század eleje) a jellegzetes lóhere-jellegű alaprajz szerint épült, a félköríves szentélyhez csatlakozó ha-

⁸ LYKA, K., *A táblabíró-világ művészete. Magyar művészet 1800-1850*, Budapest 1922, 293.

⁹ LYKA, *op. cit.*, 326.

¹⁰ СЛОБОДЯН, В., *Церкви українців Румунії. Банат, Задунав'я, Марморощина, Південна Буковина*, Львів 1994, 70-71.

¹¹ Entz, G. (szerk.), *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*, I-II., Budapest 1987, 187. (OL. Károlyi lt. Oeconomica. Nyírbátori urad. no. 27. 1808.).

¹² A templom építkezéseivel kapcsolatban ismert adatok eltérőek. A Hajdúdorogi Egyházmegye 1982-ben kiadott schematizmusa szerint 1736-ban épült. *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei* szerint a templomot 1808 és 1816 között egy Nagykarolyba való építőmester építette. Czagány, K. – C. Kürthy, Zs. (szerk.), *A múlt emlékei Szabolcs-Szatmár megyéből*. Műemlékjegyzék, Nyíregyháza 1988, 339. szerint 1795-ben épült barokk-kori templom.

jója utolsó keleti szakaszában egy-egy északi illetve déli félköríves kórusfülkével bővült.¹³ Hasonlóképp épült az *Újfehértói* 1832-ben épült késő barokk templom.¹⁴ A sárosi *cigelkai* klasszicista templomon (1816) a hajó és a szentély fölötti közös nyeregtetőn a templom nyugati tornyának törtvonalú sisakját ismétlő kisebb sisakok jelentek meg a szentély és a hajó középpontjában húzódó függőleges tengelyben oly módon, hogy azt a nyugat felé emelkedő magasságú toronysort idézik, amely a helyi lemkő faépítészet kétszázéves hagyományának szerves része.

Igazodás a középkelet-európai stílusfejlődéshez. – A 19. században emelt paróchiális templomok többsége – a 18. század második felén készült típustervek variánsaiként – az általánosan elterjedt gyakorlat szerint félkupolával fedett félköríves vagy szegmentíves szentéllyel, hosszanti, 2-4 csehboltozatos szakaszból álló egyetlen hajóval, a nyugati homlokzaton a hajónál szűkebb, négyzetes testű, összetett süvegű lanternás toronnyal épült. A homlokzatok kialakításában a század első felében még a *késő barokk* stílusjegyek (*Fábiánháza* 1815, átal. 1886, *Szokolcs* 1836, átép. 1936), illetve a *klasszicizáló késő barokk* stílusesszékők voltak dominánsak. A homlokzati tornyot, mely íves attikafallal vagy két féloromzattal kapcsolódik a hajóhoz, vékony egyszerű párkányok három szintre osztják, az alsóban a nyugati, ívvel záródó bejárat felett vakfülke vagy kisebb körablak nyílik; az oldalfalakon, melyeket néhol lizénák tagoltak, a félköríves záródású ablakok körül pedig egyszerű keretek jelennek meg (*Tornyospálca*, 1807).¹⁵ Gazdagabb megoldásként a toronytesten faltükrök, a homlokzatokon sarokkiképzések egészítették ki a főpárkánnyal, lizénákkal történő egyszerű tagolást (*Napkor*, 1813, átép. 1859). A nyugati egyenes vagy íves bejárat kapuja néhol rozettadíszes faragott kőkeretet kapott (*Újfehértó* – rózsákkal díszített szegmentíves zárókövén 1832. évszámmal; *Oros*, 1854 – babérfüzérdíszítés szárkövein körözsával; *Napkor*).

A 19. század közepétől egyre általánosabbá vált a *klasszicista*, késő klasszicista formajegyek alkalmazása (*Buj*, 1818-1825; *Nyírtass*, 1851, *Jánkmajtis*, 1855).¹⁶ Az ebben az időszakban különösen a Felvi-

¹³ *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*, 431. Az utóbbi években statikai okokból lebontva.

¹⁴ *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*, II. 406.

¹⁵ *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*, 387.

¹⁶ Bujon a romladozó 1767-ben épült fatemplom helyett 1817-ben „az ujonnan építendő orosz templom költségének nevelésére Krájnyik Sándor ur földeket és réteket adott. Az Egri érseki levéltárban őrzött forrás szerint (Paroch Tiszabercel). *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*, I. 92, 314; II. 219, 302.

déken épült templomokra jellemző a bécsi klasszicizmushoz való igazodás.¹⁷

Kárpátalján az újonnan épült templomok közt *Tiszaújlakon* 1806-ban épült klasszicista stílusban a görög katolikus templom.¹⁸ Az egyhajós, a hajónál szűkebb szentélyű templom egyszerű nyugati homlokzatát a főpárkányon nyugvó timpanon zárja le, a homlokzaton csupán az egyenes lezárású kapu jelenik meg, felette a hajóba nyíló ablakokhoz hasonló félkör alakú ablakkal. A kis körablakkal áttört timpanon felett négyzet alaprajzú, homlokzati körerkélyes, nyolcszögű gúla sisakos torony emelkedik, amely a körerkélytől nyolcszögűbe vált át. Az ezen a vidéken népszerűvé vált körerkélyes toronymegoldás a *munkácsi* 1859-ben épült késő klasszicista templom tornyán is megjelent, és hatása bizonyos fokig a századvégi átépítéseket is befolyásolta (lásd az ungvári katedrális nyolcszögű toronypárjának megtört lezárása).¹⁹

A 18. század végén – 19. század elején épült templomok is számos esetben már a 19. század második felében klasszicizáló átépítésben részesültek. Az egykori *nyíregyházi* templom (1774) tornya a 19. század első felében sajátos alacsony lépcsős sisakot kapott. Nyugati homlokzatán oszlopcsarnokot idéző falpilléres tagolás jelent meg.²⁰

A századfordulóra készülve. – A 19. század utolsó harmadában, a századforduló a korábban épült templomok átalakítása során, illetve az eddigieknél jóval kisebb számban újonnan emelt templomok építkezéseiben a hagyományos későbarokk mellett a historizmus *eklektikus* stílusesszüközei is megjelennek, elsősorban a torony formájának illetve a homlokzati díszítések megválasztásában. *Tiszavasváriban* ekkor épült a nyugati homlokzat neoromán tornya, *Oroszon, Bökönyben* 1900 körül építik át historizáló stílusban a tornyot.²¹ *Nagydoboson* 1883-ban épült át neoromán stílusban a görög katolikus templom.²² A régi *nyíregyházi* templom lebontása után, 1896-1897-ben épült *Vojtovics Bertalan* tervei szerint az új paróchiális, majd püspöki templom homlokzati toronypáros épülete, mely a homlokzatok historizáló stílusjegyei mellett alaprajzában az athonita háromkaréjos megoldást idézi: hajójához ke-

¹⁷ LYKA, *op. cit.*, 293.

¹⁸ *Schematismus cleri ritus catholicorum dioecesis Munkácsiensis ad a. D. 1915*, Ungvár 1915, 141.

¹⁹ *Ibid.*, 71.

²⁰ *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*, 178.

²¹ *Ibid.*

²² Paróchiális irattár, Nagydobos.

reszthajószerűen a szentélyhez hasonló poligonális kóruszárak kapcsolódnak.²³

A 19. század második felében megkezdődött *átépítések* az egyházmegye legjelentősebb korábbi épületeit sem hagyták érintetlenül. 1856-ban Máriapócson a régi alacsony homlokzati toronypárt hagymakupolás, négyölnyi magasságra megemelt tornyok váltják fel.²⁴ Az *ungvári székesegyház* belső felújítása 1859-ben, külső átalakítása, részben késő klasszicista, illetve eklektikus stílusban történt átépítése és kibővítése 1876-79 között zajlott. Ekkor emelték a homlokzata előtt álló timpanonos, négy korintoszi oszloppal alátámasztott portikuszt, melyhez kétkarú lépcső kapcsolódik. A székesegyház nyugati homlokzatát korintoszi fejezetes lizénák osztják, sarokrízalítók teszik hangsúlyosabbá. A tagozott díszítésű főpárkány felett háromszintes, lizénákkal tagolt nyolcszögű, kupolás toronypár épült, harmadik szintjén erkélyt idéző, kiugró osztópárkánnyal. A barokk-kori püspöki palotát is részben átépítették késő klasszicista jegyeket idéző eklektikus stílusban. A palota felújítási munkái már 1844-1846-ra befejeződtek.²⁵

1868-76 között az országos zsinat után romantikus stílusban átépítették a *hajdúdorogi* templomot, neoromán külsőt kapott, megnagyobbították: háromhajós bazilika lett a kétoldali bővítés révén. A szentéllyel szemben és kétoldalt karzatot alakítottak ki.²⁶

Újkori hagyomány kialakulása. – A 19. században a modernizáció, illetve a falusi templomhálózat bővítése kapcsán épült paróchiális kőtemplomok állításában változatlanul többnyire helyi kőműves mesterek vettek részt, akik átlagos vidéki, falusi színvonalon teljesítették feladatukat. Többnyire leegyszerűsített tervek szerint dolgoztak, amelyek a 18. század második felében kiadott típustervekből indultak ki.²⁷ Az egyszerű formák, világos, áttekinthető szerkezet és felépítmény, fegyelmezett arányok egyrészt a klasszicizmus szellemében épült korszerű templom példáját népszerűsítették a falusi viszonyok közepette. Másrészt munkájuk a korábbi évszázad barokk hagyományainak életét is meg-

²³ Szabolcs-Szatmár megye műemlékei, 178.

²⁴ PUSKÁS, B., „A máriapócsi kegytemplom és bazilika kolostor”, in *Művészettörténeti Értesítő* 3-4 (1995) 184.

²⁵ *Памятники истории и культуры Украинской ССР*, Киев 1987, 182.

²⁶ 1868-ban a hajdúdorogi templomhajóba a barokk freskó helyére Révész György falképei készültek.

²⁷ Vö. a számos példát M. Syrokhman monográfiájában (СИРОХМАН, М., *Церкви України, Закарпаття*, Львів 2000.).

hosszabbította. Sajátos módon, a nagyszámban a 18-19. század fordulójától épült klasszicizáló késő barokk templomok és berendezésük révén vált hosszú időre a későbarokk formanyelv a görög katolikus szakrális művészeti hagyomány hangsúlyos részévé.

